

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده اصول الدین - قم

گروه علوم قرآن و حدیث

کتاب و حیانی در قرآن

نگارش

علی رضا فخّاری

استاد راهنما

دکتر محمد کاظم شاکر

اساتید مشاور

دکتر احمد عابدی و دکتر قربان علمی

اسفند ۱۳۸۸

تقدیر و تشکر

بر خود لازم می‌دانم تا مراتب سپاس و امتنان خود را خدمت اساتید بزرگوار و محترمی که در تکوین این نوشتار سهم بسزایی داشته‌اند، تقدیم نمایم؛ از استاد عزیز جناب آقای دکتر محمد کاظم سناگر به عنوان استاد راهنما که مجاز و دلسوزانه پای به پای من در تدوین و تکمیل این رساله نهایت عنایت و مساعدت را در بیان نکته‌های علمی و تقادیمهای ارزنده مبذول داشته‌اند؛

و از اساتید عزیز جناب آقای دکتر احمد عابدی و جناب آقای دکتر قربان علمی به عنوان اساتید مشاور که بایسان نکته‌های عالمانه بر غنای این رساله افزودند. از بذل وقت و حوصله‌ای که حرسه استاد بزرگوار ارزانی داشتند، پاسگزارم.

بچنین از اساتید محترم داور که از تقادیمهای آنها در تکمیل این رساله استفاده نمودیم از پیش بر ارزش آن فزونی یابد، کمال تشکر را دارم. جادار در تمام اساتیدی که افتخار نگردی و زانوزدن در حضورشان نصیب شده و از جولان فکری و پویایی ذهنی ایشان بهره‌مابرده، و از تقادیمها و افادات علمی‌شان نکته‌هایی برچیده‌ام که تحصیل آنها با مطالعه شخصی میور نمی‌باشد؛ کمال سپاس خود را تقدیم حضورشان نمایم.

بچنین از مادر گرامی، همسر محترم و فرزندان عزیزم که سختی‌های مینار آمانهای مرا تحمل کرده و لب‌نگشوند، نهایت تشکر را داشته‌باشم.

اهداء به مقام شامخ معنی بخش عالم معنا

كوثر الرسول (صلى الله عليه وآله وسلم)

حجة الله على الحجيج (عليهم السلام)

آية الله العظمى

عصمة الله الكبرى

حضرت فاطمه زهراء (سلام الله عليها)

همو که هر چه دارم، از سر ارادت به آستان قدسی حضرتش بوده است.

چکیده

واژه «کتاب» یکی از مهمترین کلید واژگان قرآنی است که معانی متعددی را دارا می باشد. یکی از کاربردهای وسیع آن در حوزه وحی است که به پیامبران الهی اسناد داده شده است. این کلمه از نظر لغوی به معنی «نوشته» یا «نوشتن» است که در متن عبری عهد قدیم و آیات قرآنی نیز فراوان به این معنی آمده است. در کنار این معنی، معنی «ثبت و ضبط» نیز به عنوان معنی ضمنی قابل تصور است. اسناد مشتقات ماده «کتب» به خدای سبحان می تواند بر مبنای همین معنی ضمنی باشد. لذا این واژه در کاربردهای قرآنی بویژه در حوزه وحی لزوماً به معنای مادی و ملموس یا متنی مدون نیست. اسناد برخی مفاهیم و حیانی توأم با کتاب به برخی انبیای الهی نشان از عدم مترادف آنها دارد. در مواردی نیز رابطه جزءواژگی یا عموم و خصوص میان آنها برقرار است. از طرفی، یکی انگاری همه عناصر و حیانی نازل شده بر پیامبران الهی نیز منتفی است. لذا مدلول هر یک از مفاهیم کتاب، قرآن، فرقان، حکمت و ذکر در اسناد به پیامبر اسلام (ص) متفاوت از دیگری است. این امر درباره دیگر پیامبران نیز صادق است. عمومیت اسناد کتاب به پیامبران و خصوصیت اسناد دیگر مفاهیم و حیانی - همچون تورات و انجیل و قرآن - نسبت به برخی پیامبران، بیان از آن دارد که کتاب به عنوان یک اسم معنی و مفهومی کلی بر شاکله اصلی تعالیم هر پیامبر دلالت دارد که از آن تعبیر به «شریعت» می شود. استعمال مشتقات ماده «کتب» درباره خدا - که مفید معنی هایی چون ایجاب و حکم کردن است - تأییدی بر این سخن است. تفاوت مؤلفه های معنایی هر کتاب نیز حاکی از تفاوت کتابها و به عبارتی تفاوت در شریعت هاست. استعمال کتاب درباره پیامبر اسلام (ص) دلالتی بر مرحله نوشتاری بودن قرآن و تدوین آن - همانگونه که برخی از خاورشناسان چنین پنداشته اند - نیست؛ بلکه هر کدام از این کلمات، معانی خاص خود را دارند. اقتباس تعالیم پیامبر اکرم (ص) از کتاب مقدس یهود و نصاری نیز منتفی است و آرای نویسندگان غیر مسلمان در این باره از استواری و منطق علمی برخوردار نیست.

کلید واژه: کتاب و حیانی، قرآن، تورات، شریعت، خاورشناسان

فهرست عناوین

۱	فصل اول: کلیات
۲	مقدمه
۳	۱-۱ بیان مسئله
۴	۲-۱ پرسشهای تحقیق
۴	۳-۱ فرضیه های تحقیق
۵	۴-۱ اهداف تحقیق
۵	۵-۱ پیشینه تحقیق
۷	۶-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق
۷	۷-۱ روش تحقیق
۱۰	۸-۱ تعریف مفاهیم
۱۴	فصل دوم: کتاب و حیانی
۱۵	۲-۱ معنای لغوی ماده «کتب»
۱۹	۱-۲ بررسی اقوال لغویون
۲۶	۲-۲ رابطه معنایی ماده «کتب» با دیگر کلمات
۲۷	۱-۲-۲ رابطه معنایی ماده «کتب» با ماده «سفر»
۲۹	۲-۲-۲ رابطه معنایی ماده «کتب» با ماده «نسخ»
۳۲	۳-۲ آرای مفسران درباره «کتاب» و «کتاب الله»
۴۱	۴-۲ کتاب در منابع روایی
۴۵	۵-۲ تحلیل کاربردهای مفهومی ماده کتب در آیات قرآن

- ۴۵ ..... ۱-۵-۲ کاربرد مشتقات فعلی ماده «کتب» در آیات قرآن
- ۵۴ ..... ۲-۵-۲ تفاوت استعمال حرف «علی» و حرف «ل» با فعل کَتَبَ
- ۵۸ ..... ۳-۵-۲ کاربرد مشتقات اسمی ماده «کتب» در آیات قرآن
- ۶۱ ..... ۶-۲ تحلیل کاربردهای مصداقی کتاب در آیات قرآن
- ۶۲ ..... ۱-۶-۲ ترکیبهای وصفی کتاب
- ۶۲ ..... ۱-۶-۲ کتاب مبین
- ۶۹ ..... ۲-۶-۲ کتاب منیر
- ۷۱ ..... ۳-۶-۲ کتاب مبارک
- ۷۲ ..... ۴-۶-۲ کتاب حکیم
- ۷۴ ..... ۲-۶-۲ بررسی اصطلاح «امّ الكتاب»
- ۷۶ ..... ۱-۶-۲ کاربرد واژه «أم» در آیات
- ۷۸ ..... ۲-۶-۲ آرای مفسران درباره «امّ الكتاب»
- ۸۰ ..... ۳-۶-۲ تحلیل کاربرد «امّ الكتاب» در آیات
- ۸۶ ..... ۷-۲ کتابهای پیامبران
- ۸۷ ..... ۱-۷-۲ اسناد «کتاب» به پیامبران الهی (ع) بطور مطلق
- ۸۷ ..... ۲-۷-۲ اسناد کتاب به حضرت نوح (ع) و حضرت ابراهیم (ع)
- ۸۹ ..... ۳-۷-۲ کتاب حضرت موسی (ع)
- ۹۰ ..... ۱-۳-۷-۲ افعال همنشین با کتاب موسی (ع)
- ۹۱ ..... ۲-۳-۷-۲ هدایت گری کتاب موسی (ع)
- ۹۳ ..... ۳-۳-۷-۲ تفصیل کلّ شیء بودن کتاب موسی (ع)
- ۹۳ ..... ۴-۳-۷-۲ اختلاف در کتاب حضرت موسی (ع)
- ۹۶ ..... ۴-۷-۲ کتاب حضرت یحیی (ع)
- ۹۸ ..... ۵-۷-۲ کتاب حضرت عیسی (ع)
- ۹۹ ..... ۱-۵-۷-۲ افعال همنشین با کتاب عیسی (ع)
- ۱۰۱ ..... ۲-۵-۷-۲ وجه افتراق تعالیم حضرت عیسی (ع) با تعالیم حضرت موسی (ع)
- ۱۰۳ ..... ۶-۷-۲ کتاب حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلّم)
- ۱۰۳ ..... ۱-۶-۷-۲ افعال کاربردی مربوط به کتاب پیامبر(ص)
- ۱۰۵ ..... ۲-۶-۷-۲ هدایت گری کتاب پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلّم)
- ۱۰۵ ..... ۳-۶-۷-۲ تعلیل نزول کتاب بر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلّم)
- ۱۰۶ ..... ۱-۳-۶-۷-۲ تبیین اختلاف توسط کتاب پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلّم)

- ۲-۷-۶-۳-۲ ویژگی انذار و تبشیر در رابطه با کتاب پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) ۱۰۸
- ۲-۷-۶-۴ دو بخشی بودن کتاب پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) ۱۰۸
- ۲-۷-۶-۵ تبیان بودن کتاب پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) ۱۰۹
- ۲-۷-۶-۶ مهیمن بودن کتاب پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) ۱۱۰
- ۲-۷-۶-۷ مصدق بودن کتاب پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) ۱۱۳
- ۲-۷-۶-۸ برای مردم بودن کتاب پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) ۱۱۶
- ۲-۷-۶-۹ مراد از تفصیل کتاب ۱۱۸
- ۲-۷-۶-۱۰ معنای لغوی ماده « فصل » ۱۱۸
- ۲-۷-۶-۱۱ کاربرد ماده « فصل » در آیات ۱۲۱
- ۲-۷-۶-۱۲ آرای مفسران درباره معنای تفصیل ۱۲۲
- ۲-۷-۶-۱۳ تحلیل کاربرد « تفصیل » در آیات ۱۲۵
- ۲-۸-۸ کلام خدا و رابطه آن با کتاب خدا ۱۳۱**
- ۲-۸-۱ آرای مفسران و اندیشمندان درباره کلام خدا ۱۳۱
- ۲-۸-۹ فرق کلام و قول در آرای مفسران ۱۳۳**
- ۲-۸-۲ تحلیل کاربردهای « کلام » در آیات ۱۳۵
- ۲-۹-۹ نقد و بررسی آرای دانشمندان غیر مسلمان درباره واژه « کتاب » در قرآن ۱۳۹**
- ۲-۹-۱ نقدی بر آرای ریچارد پل ۱۴۰
- ۲-۹-۲ نقد روش و آرای یوسف حدّاد ۱۴۵
- ۲-۹-۱-۱ یکی انگاری معانی مختلف « کتاب » در آرای یوسف حدّاد ۱۴۶
- ۲-۹-۲-۲ نا تمام بودن دلالت کتاب مقدس بر کتاب داده شده بر موسی (ع) و عیسی (ع) ۱۴۷
- ۲-۹-۳-۲ مصادر قرآن ۱۴۸
- ۲-۹-۴-۲ الهی بودن منشأ دریافت‌های وحیانی حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) ۱۵۵
- ۲-۹-۵-۲ عدم اعتقاد و پایبندی اعراب حجاز به آموزه های یهودیت و مسیحیت در دوره ظهور اسلام ۱۵۶
- ۲-۹-۶-۲ امامت کتاب موسی (ع) ۱۵۸
- ۲-۹-۷-۲ تفصیل کتاب یا تعریب کتاب ۱۶۱
- ۲-۹-۸-۲ نقل قولهای اشتباه یوسف حدّاد در نقل آیه های قرآن ۱۶۲
- ۱۶۴ فصل سوم: واژه های همسو با « کتاب » و رابطه معنایی آنها ۱۶۴**
- ۳-۱ تورات ۱۶۵
- ۳-۱-۱ آرای لغویون درباره کلمه « تورات » ۱۶۶

۱۶۸.....	۲-۱-۳ آرای مفسران درباره تورات
۱۷۰.....	۳-۱-۳ افعال کاربردی و همنشین با واژه تورات
۱۷۱.....	۴-۱-۳ تحلیل آیات مربوط به تورات
۱۷۲.....	۱-۴-۱-۳ نزول تورات بر کدام پیامبر
۱۷۴.....	۲-۴-۱-۳ ویژگی و محتوای تورات
۱۷۴.....	۱-۲-۴-۱-۳ هدایت‌گری و نورانیت
۱۷۶.....	۲-۲-۴-۱-۳ مشتمل بودن بر حکم خدا
۱۷۷.....	۳-۲-۴-۱-۳ مشتمل بودن بر حکم قصاص
۱۷۷.....	۴-۲-۴-۱-۳ بشارت بهشت به پیکارگران در راه خدا
۱۷۷.....	۵-۲-۴-۱-۳ نشانه‌ها و صفات پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) در تورات
۱۷۸.....	۶-۲-۴-۱-۳ صفات پیروان پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) در تورات
۱۸۰.....	۳-۴-۱-۳ موجود بودن تورات در عصر نزول قرآن
۱۸۱.....	۴-۴-۱-۳ واژه‌های همسو با تورات
۱۸۱.....	۱-۴-۴-۱-۳ تورات به همراه «انجیل»
۱۸۲.....	۲-۴-۴-۱-۳ تورات به همراه «کتاب» و «حکمت» و «انجیل»
۱۸۳.....	۳-۴-۴-۱-۳ تورات به همراه «انجیل» و «ما أنزل الیهم / الیکم»
۱۸۴.....	۴-۴-۴-۱-۳ تورات به همراه «انجیل» و «قرآن»
۱۸۵.....	۵-۴-۴-۱-۳ تورات به همراه «کتاب پیامبر اسلام»، انجیل و فرقان
۱۸۷.....	۲-۳ صحف
۱۸۷.....	۱-۲-۳ معنای لغوی ماده «صحف»
۱۸۸.....	۲-۲-۳ آرای مفسران و اندیشمندان درباره صحف
۱۹۱.....	۳-۲-۳ صحف در منابع روایی
۱۹۲.....	۴-۲-۳ کاربرد صحف در آیات قرآن
۱۹۴.....	۵-۲-۳ تحلیل آیات مربوط به صحف
۱۹۴.....	۱-۵-۲-۳ رابطه تورات و صحف
۱۹۶.....	۲-۵-۲-۳ رابطه صحف با تعالیم پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم)
۱۹۸.....	۳-۵-۲-۳ محتوای صحف حضرت ابراهیم (ع) و حضرت موسی (ع)
۲۰۱.....	۳-۳ فرقان
۲۰۱.....	۱-۳-۳ معنای لغوی ماده «فرق»
۲۰۲.....	۲-۳-۳ کاربرد «فرقان» در آیات
۲۰۳.....	۳-۳-۳ آرای مفسران و اندیشمندان درباره فرقان

- ۲۰۵..... ۳-۳-۴ تحلیل آیات مربوط به فرقان
- ۲۰۹..... ۳-۴ قرآن
- ۲۱۰..... ۳-۴-۱ ریشه و معنای لغوی «قرآن»
- ۲۱۱..... ۳-۴-۱-۱ استعمال ماده «قرء» در منابع عبری
- ۲۱۱..... ۳-۴-۱-۲ کاربرد ماده «قرء» در آیات
- ۲۱۳..... ۳-۴-۱-۳ تحلیل آرای لغویون و مقایسه آن با کاربرد آیات ذیل واژه «قرآن»
- ۲۱۴..... ۳-۴-۲ آرای مفسران درباره قرآن
- ۲۱۴..... ۳-۴-۳ قرآن در منابع روایی
- ۲۱۵..... ۳-۴-۴ کاربرد واژه «قرآن» در آیات
- ۲۱۵..... ۳-۴-۴-۱ افعال کاربردی با واژه قرآن
- ۲۱۶..... ۳-۴-۴-۱-۱ افعال کاربردی مرحله نزول قرآن
- ۲۱۹..... ۳-۴-۴-۱-۲ افعال کاربردی مرحله ابلاغ قرآن
- ۲۲۱..... ۳-۴-۴-۲ ترکیبهای وصفی قرآن
- ۲۲۴..... ۳-۴-۴-۳ روابط معنایی مفاهیم همسو با «قرآن»
- ۲۲۶..... ۳-۴-۴-۴ کاربرد اسم اشاره با واژه قرآن
- ۲۲۸..... ۳-۵ ذکر
- ۲۲۹..... ۳-۵-۱ معنای لغوی «ذکر»
- ۲۳۱..... ۳-۵-۱-۱ بررسی اقوال لغویون درباره «ذکر»
- ۲۳۵..... ۳-۵-۲ آرای مفسران درباره «ذکر»
- ۲۴۰..... ۳-۵-۳ ذکر در روایات
- ۲۴۳..... ۳-۵-۴ تحلیل کاربردهای ذکر در آیات قرآن
- ۲۵۱..... ۳-۵-۴-۱ ارتباط معنای لغوی ذکر با معنای اصطلاحی آن
- ۲۵۲..... ۳-۵-۵ آرای یوسف حداد درباره ذکر
- ۲۵۲..... ۳-۵-۵-۱ نقدی بر آرای یوسف حداد در مبحث «ذکر»
- ۲۵۴..... ۳-۶ رابطه معنایی کتاب موسی (ع) با تورات
- ۲۵۴..... ۳-۷ رابطه معنایی کتاب موسی (ع) با الواح
- ۲۵۵..... ۳-۸ رابطه معنایی کتاب موسی (ع) با صُحف
- ۲۵۵..... ۳-۹ رابطه معنایی کتاب با فرقان
- ۲۵۶..... ۳-۱۰ رابطه معنایی کتاب موسی (ع) با کتاب عیسی (ع)

۲۵۶	.....	۱۱-۳	رابطه معنایی کتاب عیسی (ع) با تورات
۲۵۷	.....	۱۲-۳	رابطه معنایی کتاب عیسی (ع) با انجیل
۲۵۷	.....	۱۳-۳	رابطه معنایی کتاب با حکمت
۲۵۸	.....	۱۴-۳	رابطه معنایی کتاب موسی (ع) با کتاب محمد (صلی الله علیه و آله و سلم)
۲۵۹	.....	۱۵-۳	رابطه معنایی کتاب محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) با «الکتاب»
۲۶۰	.....	۱۶-۳	رابطه معنایی کتاب محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) با تورات و انجیل
۲۶۱	.....	۱۷-۳	رابطه معنایی کتاب محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) با قرآن
۲۶۳	.....		نتایج پژوهش
۲۷۲	.....		مصادر و منابع

فصل اول: کلیات

مقدمه

وحی یکی از جلوه های تکلیم خدا با بشر برای انتقال آموزه های الهی است که به صورتهای مختلف و در مصادیق گوناگون ظهور پیدا کرده است. کتاب، تورات، انجیل و قرآن نمونه هایی از این مصادیق و حیانی هستند که بر انبیای الهی نازل شده تا بشر را بدانها هدایت بخشیده و او را از کثری و گمراهی و از تمام مظاهر غیر خدایی نجات دهند. حالتهای فردی و شخصی انسان و نیز ضرورت ذاتی زندگی اجتماعی او در تعاملات مدنی - از جمله بروز اختلاف - از سویی، و عدم کارایی قوانین موضوعه بشری - به عنوان امری مُجَرَّب و غیر قابل انکار - نیاز انسان به تعالیم و حیانی را بیش از پیش روشن می نماید. لذا لزوم توجه به ابعاد مختلف مفاهیم و حیانی و کم و کیف آنها پیدا و هویدا بوده و ضروری است آدمی نسبت به چنین مقوله هایی آگاهی بیشتری کسب نماید. بر این اساس، در این رساله بحث « کتاب و حیانی » مورد مطالعه قرار خواهد گرفت تا در حدّ توان بتوان به پاسخ سئوالاتی که در این باره وجود دارد، دست یافت. اینکه مدلول کتاب از حیث مفهوم و مصداق چیست و رابطه اش با دیگر مفاهیم همسو چگونه است، محور اصلی بحث در این نوشتار را تشکیل می دهد.

واژه کتاب در قرآن بر معانی متعددی دلالت دارد که یکی از آنها مربوط به حوزه وحی است. البته در حوزه وحی مفاهیم متعددی نیز وجود دارد که هر کدام با کارکردهای مختلف بر مصادیق گوناگونی دلالت دارند؛ لکن در این میان مفهوم « کتاب » از جایگاه مهمی برخوردار است؛ چرا که باورداشت آن به عنوان یکی از لوازم ایمان محسوب شده است. برخورد ساده انگارانه با چنین امر مهمی، غیر منطقی و ناصحیح می نماید. اینکه این مفهوم بر معنایی مستقل دلالت دارد و یا آنکه حامل مفاهیمی چون تورات و قرآن است، امعان نظری ژرف اندیشانه می طلبد. اگر چه، چنین دقتی شایسته تمام مفاهیم قرآنی است، لکن تأمل در کلید واژگان قرآن بویژه مفاهیم حوزه وحی، اهمیت خاصی دارد که بر اصحاب اندیشه پوشیده نیست. از طرفی، ظهور و بروز شبهات وارده بر این حوزه به خصوص در عصر حاضر، این اهمیت را فزونی می بخشد.

***

ساختار رساله در سه فصل تکوین یافته است. در فصل اول تحت عنوان « کلیات » به مباحث مقدماتی پرداخته شده است. در فصل دوم با عنوان « کتاب و حیانی » که اصلی ترین بحث رساله را تشکیل می دهد به مباحثی چون مفهوم و مصداق کتاب، کتابهای پیامبران، اُمّ الکتاب و تفصیل کتاب پرداخته شده است. همچنین به آرای نویسندگان غیر مسلمان اشاره شده و به عنوان نمونه نظریات ریچارد بل و یوسف حداد مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. در فصل سوم با توجه به ارتباط کتاب با دیگر مفاهیم و حیانی و لزوم مطالعه آنها به خاطر قرار داشتن در یک شبکه معنایی، دو کار صورت گرفته است. اول اینکه برخی واژه های همسو با کتاب و حیانی همچون تورات و فرقان و قرآن به مطالعه گذاشته شده تا از این رهگذر، امکان مقایسه با کتاب فراهم گردد؛ و سپس روابط معنایی کتاب و حیانی با این مفاهیم مورد بررسی قرار گرفته است. در خاتمه رساله نیز، نتایج حاصل از کل رساله بیان شده است.

در مباحث مربوط به مفاهیم معمولاً ابتدا گزارشی از آرای اهل لغت و تفسیر و نیز منابع روایی ارایه شده و در مواردی نیز، برخی اقوال مذکور به نقد گذاشته شده است. سپس با عنایت به کاربردهای قرآنی هر مفهوم، تحلیل هایی در این باره بیان شده است. در حقیقت، بخش عمده ای از حجم نوشتار را، تحلیلهای نگارنده تشکیل می دهد.

در متن رساله به آیات زیادی استناد شده که ترجمه آنها در پاورقی آورده شده است. این کار جهت رعایت انسجام متن و پرهیز از به هم آمیختگی ترجمه آیات با متن رساله بوده است. در این راستا، غالباً از ترجمه آقای محمد مهدی فولادوند استفاده شده اگر چه در مواردی نیز دخل و تصرفاتی در آن اعمال شده است.

۱-۱ بیان مسئله

فهم قرآن و نیل به جهان بینی قرآنی به عنوان یک متن و حیانی و مقدس از اهمیت بسزایی برخوردار است. لازمه رسیدن به این مهم، تأمل در واژگان - بویژه کلمات کلیدی - آن و کشف ارتباط یک واژه با دیگر مفاهیم و واژه های بکار رفته در متن آیات قرآنی است. مطالعات اخیر نیز حاکی از آن است که مفاهیم قرآنی، یک شبکه معنایی پیوسته و گسترده ای را بوجود آورده اند که درک صحیح هر یک از مفاهیم، درون این شبکه معنایی میسور خواهد بود.

از طرفی، ارتباط انسان با آموزه های الهی فقط در جریان وحی اتفاق می افتد؛ لذا لازم و ضروری است

مفاهیم وابسته به حوزه وحی شناسی با دقتی بیشتر مورد مطالعه قرار گیرد. حوزه وحی شناسی خود، به تنهایی مفاهیم متعددی را شامل می شود که مفهوم « کتاب » یکی از اصلی ترین آنها تلقی گردیده و جایگاه بس مهمی را در این مجموعه داراست.

نکته مهم اینکه « کتاب » در کاربرد قرآنی بر معانی گوناگونی دلالت دارد که یکی از آنها، دلالت بر امور وحیانی است. از معنی اخیر - در این نوشتار - تعبیر به کتاب وحیانی شده است. به دیگر سخن، قید « وحیانی » برای خارج کردن دیگر معانی کتاب در قرآن است.

در استعمال قرآنی، کتاب وحیانی گاه به صورت مطلق به انبیای الهی نسبت داده شده؛ و گاه به اسناد آن بر پیامبری خاص تصریح شده است. سئوالی که ابتدا به ذهن می رسد این است که مراد قرآن از استعمال واژه « کتاب » چیست؟ آیا این واژه بر مجموعه ای مکتوب و مدون، متشکل از تعدادی اوراق و صفحه در بین دو جلد (= ما بین الدفتین) دلالت می کند - یعنی همان چیزی که در عصر حاضر از مفهوم کتاب، در اذهان متبادر می شود؛ یا اینکه بر مفهومی ورای این، اشارت دارد؟ و آیا دقیقاً مراد از کتاب موسی (ع) همان تورات و مراد از کتاب نازل شده بر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) همین قرآن معهود است؟

۲-۱ پرسشهای تحقیق

پرسشهای عمده ای که مطرح است عبارتند از :
مراد از « کتاب وحیانی » در آیات قرآنی چیست؟
چه رابطه ای میان کتاب و دیگر مفاهیم همسو وجود دارد؟
ادعاهای یوسف حداد مبنی بر مصدر بودن کتاب مقدس برای قرآن کریم چگونه ارزیابی می شود؟

۳-۱ فرضیه های تحقیق

فرضیه هایی که در پاسخ به سئوالات تحقیق قابل ارایه است، به این قرار است :
۱. غالباً مراد از کتاب در آیات قرآنی، شریعت است. به این معنا که هر شریعتی مشتمل بر مجموعه ای از بایدها و نبایدهای اعتقادی و عملی (= اخلاق و احکام) خاص خود است.
نسبت به اغلب آنها، رابطه عموم و خصوص من وجه و در مواردی نیز رابطه تقابل برقرار است. اما به نظر می رسد رابطه ترادف متنفی است.

۲. ادعاهای یوسف حداد به جهت انتخاب گزینشی برخی آیات بدون توجه به دیگر آیات - که دارای دلالتی روشن هستند - و نیز آمیختگی اظهارات وی با نوعی مغالطه، ارزش علمی و استدلالی ندارد.

۱-۴ اهداف تحقیق

هدف این پژوهش، رسیدن به پاسخ صحیحِ سئوالات مطرح شده، در راستای نیل به مراد جدی آیات قرآن نسبت به مفهوم کتاب و بعضی دیگر از مفاهیم وابسته و مربوط به آن می باشد. از این رهگذر می توان به دست آورد، آرایه‌ای که در این باره ارائه شده، به چه میزان مُصاب به ثواب است. همچنین پاسخگویی به چالشهایی است که از سوی خاورشناسان و دانشمندان غیر مسلمان بویژه یوسف حداد در رابطه با مصادیق وحی و مسایل مربوط به آن مطرح شده است.

۱-۵ پیشینه تحقیق

در این خصوص چند مقاله فارسی اخیراً توسط برخی از قرآن پژوهان معاصر انجام شده است. مقاله ای از محمد هادی معرفت تحت عنوان « کتاب از دیدگاه قرآن »^۱ که در آن به مباحث لغوی و پنج معنی کاربردی آن اشاره شده است. شریعت، نوشتار، علم ازلی خداوند، تقدیر و اندازه گیری، و قرآن؛ پنج معنایی است که در این مقاله از آنها سخن رفته است. وی معتقد است که « اهل کتاب » در قرآن، به معنی « دارندگان شریعت آسمانی » است. مقاله دیگری از محمد کاظم شاکر با عنوان « نگاهی دیگر به معناشناسی کتاب و حکمت »^۲ که پس از بررسی های لغوی و وجوه معانی، به تقارن کتاب و حکمت در کاربردهای قرآنی پرداخته و اذعان داشته که مراد از کتاب، قوانین الزام آور شریعت است که مهمترین شأن آن، رفع اختلاف بین بشر است. مقاله دیگری از محمد جواد اسکندرلو تحت عنوان « نقد و بررسی کاربرد واژه کتاب در آیات قرآن از نگاه مستشرقان »^۳ است که ابتدا نظرات سه تن از خاورشناسان درباره « کتاب » را آورده و

۱. معرفت، محمد هادی، کتاب از دیدگاه قرآن، مجله بینات، شماره ۷، صص ۲۸ - ۳۴

۲. شاکر، محمد کاظم، نگاهی دیگر به معناشناسی کتاب و حکمت، مجله پژوهش دینی، سال اول، شماره ۳، صص ۹ - ۲۸

۳. اسکندرلو، محمد جواد، نقد و بررسی کاربرد واژه کتاب در آیات قرآن از نگاه مستشرقان، مجله قرآن و مستشرقان، شماره ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۶ ش، صص ۱۳۷ - ۱۵۵

سپس به نقد آنها پرداخته است. کتابی نیز به فارسی از محمد علی مهدوی راد با عنوان « آفاق تفسیر »^۱ به چاپ رسیده که ضمن مباحثی چند، ذیل نامها و اوصاف قرآن، به مفهوم « کتاب » نیز پرداخته شده است. در این اثر، ضمن آنکه آرای اهل لغت و تفسیر درباره مفهوم « کتاب » گزارش شده، به کاربرد این واژه بر اساس ترتیب نزول نیز توجه شده است. وی در بیان وجه تسمیه قرآن به کتاب، بر آن است که چون قرآن، جامع جمیع دانشها و فراگیرنده تمام آموزه های الهی و نیز برخوردار از استواری، عدم کاستی و تحریف ناپذیری است، به کتاب نامبردار شده است. کتاب دیگری به زبان عربی از محمد شحرور - نویسنده سوری - حدود بیست سال پیش (= ۱۹۹۰ میلادی) تحت عنوان « الکتب و القرآن »^۲ به چاپ رسیده که در بخش کمی از آن به مفاهیمی چون کتاب، قرآن، ذکر و فرقان اشاراتی داشته که اگر چه مباحث قابل توجهی را مطرح نموده؛ لکن ضمن آنکه کافی نیست، همچنین اشکالاتی به آرای وی نیز وارد است. در مقابل، یوسف حداد - از کشیشان مسیحی اهل لبنان - مجموعه ای در چهار جلد تحت عنوان « القرآن و الکتب »^۳ نوشته است که سعی دارد در آن آموزه های یهودیت و مسیحیت و بطور کل، تعالیم کتاب مقدس را به عنوان مصدر آموزه های اسلامی و قرآنی به اثبات رساند. لذا لازم است پژوهشهای وسیعی در این زمینه انجام گیرد تا از سویی به مراد جدی آیات قرآنی دست یافت و از سویی دیگر، به شبهاتی که در این خصوص وارد شده و خواهد شد، پاسخ داده شود. لذا آنگونه که باید به این مسایل پرداخته نشده است. در این نوشتار سعی خواهد شد، بخشی از کمبودهایی که در این موضوع وجود دارد، مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

در این باره به زبان انگلیسی نیز آثاری نوشته شده است. مقاله ای از دانیل مادیگان با عنوان « کتاب » در دایرة المعارف قرآن^۴ - چاپ لایدن - تألیف شده که به مباحثی چون رابطه کتاب با علم الهی، رابطه کتاب با وحی الهی، اهل کتاب، امّ الکتاب و نیز قرآن به مثابه کتاب پرداخته است. وی کتابی در این موضوع تحت عنوان « قرآن در قرآن / قرآن از دیدگاه قرآن »^۵ را با اقتباس از روش ایزوتسو - قرآن پژوه ژاپنی - نوشته است. وی در این اثر خود، ضمن تحلیل مفهوم « کتاب » به حوزه معنایی آن نیز پرداخته است.

۱ . مهدوی راد، محمد علی، آفاق تفسیر، تهران، هستی نما، ۱۳۸۴ ش، صص ۱۹۶-۲۱۲

۲ . شحرور، محمد، الکتب و القرآن، دمشق، الأهالی، بی تا، صص ۵۱ - ۶۰ و دیگر صفحات

۳ . حداد، یوسف درة، القرآن و الکتب، بیروت، المكتبة البولسیة، ۱۹۸۲ م

۴ . Jane Dammen McAuliff, Encyclopedia of the Quran, vol ۱, article : Book, by ; Daniel Madigan, ۲۴۲ - ۲۵۱

۵ . Madigan Daniel, The Quran s self - image, New jersey, ۲۰۰۱

آنچه در این باره گفتنی است اینکه هر کدام از آثار یاد شده، اگر چه در نوع خود ارزش علمی خود را دارد، لکن ضمن آنکه نوشته های مذکور کفایت این بحث را نمی کند؛ همچنین هر کدام از آنها صرفاً از یک یا چند زاویه به این مفهوم پرداخته اند؛ در حالی مفهوم « کتاب » فراتر از آن است که بتوان در چند مقاله یا کتاب و رساله، آن را به فرجام رسانید. حتی علاوه بر این نوشتار حاضر، به آثار دیگری نیز نیاز است تا فهم دقیق و درست از این مفهوم مهم به انجام رسد.

۶-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق

تمام آموزه های ادیان الهی، ریشه در تعالیمی دارد که از مجرای وحی به دست انسانها رسیده است. لذا مطالعه و بررسی اصل وحی و عناصر متعلق به آن، از ضروری ترین مطالعات حوزه دینی است. از طرفی دیگر، پایه های تفسیر قرآن و میزان درستی آن، با فهم صحیح از مفردات قرآنی ارتباطی تنگاتنگ دارد. در این میان، مطالعه مفهوم کتاب به عنوان یکی از مهمترین عناصر حوزه وحی شناسی از سویی، و به عنوان یکی از کلید واژگان قرآنی از سوی دیگر، از اهمیت خاصی برخوردار است. عدم مطالعات سامان یافته توسط اندیشمندان اسلامی نیز مزید بر علت است تا تأملی ژرف و دقیق در این خصوص انجام گیرد. همچنین شبهه افکنی هایی که نسبت به برخی مضامین قرآنی توسط خاورشناسان صورت می گیرد بعضاً نتیجه ساده انگاری در فهم مفاهیم قرآنی و عدم جدیت در تبیین آنها توسط عالمان مسلمان است. مفاهیم وحیانی - بویژه مفهوم کتاب - نیز از این امر مستثنی نمی باشند. تولیدات علمی نویسندگان غیر مسلمان در مقالات، کُتب و دایره المعارف های مربوط به اسلام و قرآن که گاه منجر به بد فهمی و کج فهمی شده است، ضرورت نیاز به بازنگری و بازکاوی را فزونی می بخشد. لذا این نوشتار در صدد است تا اندکی از این ضرورت را در حدّ توان به فرجام رساند.

۷-۱ روش تحقیق

روش تحقیق از یک نظر، روش کتابخانه ای است. از سویی دیگر، با توجه به موضوعی که پیش روی این نوشتار است، روشی که مبنای اصلی آن را شکل می دهد، مبتنی بر تحلیل آیات قرآنی به عنوان « داده »^۱ های اولیه است؛ لذا از این نظر، تحلیلی است. و از آنجایی که لازمه ورود به چنین مباحثی که اصطلاحات قرآنی

---

۱ . data

را از حیث معنایی - یعنی مفهوم و مصداق - دنبال می کند پرداختن به بحثهای مقدماتی از جمله نقل آرای لغویون است؛ لذا از این حیث، توصیفی است. و از طرفی، چون در مقام مقایسه اقوال بیان شده با کاربردهای قرآنی، گاه به نقد آن اقوال یا نظریات پیرامون موضوعات مطرح شده، انجامیده است؛ از این رو، انتقادی نیز هست. بنابر این، می توان گفت روش کلی این نوشتار «توصیفی، تحلیلی و انتقادی» است؛ اگر چه بعد تحلیلی آن از توجه بیشتری برخوردار است.

برای تحلیل متن - بویژه در عصر حاضر - روشهای مختلفی بکار گرفته می شود که یکی از آنها، استفاده از علم «معنی شناسی» است. بکارگیری این علم و علوم مشابه آن، در سالهای اخیر در حوزه مطالعات قرآنی جایگاه ویژه ای برای خود پیدا کرده است؛ بطوریکه دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان برای فهم قرآن به چنین شیوه هایی رو آورده اند. تفسیر قرآن به قرآن را می توان از جمله کارهای انجام شده در این خصوص دانست که تحلیل یک آیه را با عنایت به دیگر آیات و گزاره های همان متن انجام می دهد. یکی دیگر از مشخص ترین کارهایی که در خصوص تحلیل مفاهیم و گزاره های قرآنی قابل توجه است، آثاری است که توشیهیکو ایزوتسو - قرآن پژوه ژاپنی - ارائه نموده است. او تحقیقاتی را در زمینه مباحث اسلامی بویژه در حوزه مفاهیم قرآنی به انجام رسانیده و در این رابطه آثاری چون «خدا و انسان در قرآن»^۱ و «مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن»^۲ را به رشته تحریر درآورده است. مبنای کار وی در این آثار، تکیه بر علم معنی شناسی - به عنوان شاخه ای از علم زبان شناسی - است. ولی با توجه به اینکه از نظر وی این علم در حال حاضر، از سازمان یافتگی لازم برخوردار نیست؛ از این رو، کار خود را بر اساس چارچوبی که خود مشخص کرده، پی می گیرد.^۳ از نظر ایزوتسو، معنی شناسی یعنی تحقیق و مطالعه تحلیلی درباره کلمات کلیدی یک زبان که به منظور نیل به شناخت جهان بینی آن زبان صورت می گیرد.^۴ از نظر وی در مطالعات معنی شناختی، صرف بررسی یک واژه به صورت منفرد و منعزل از دیگر کلمات، کافی نیست و لازم است برای فهم صحیح و دقیق، آن واژه را در کنار دیگر کلمات مربوط به آن مورد مطالعه قرار داد.^۵ بر این اساس، او معتقد است که هر کلمه ای می تواند دارای دو معنی «اساسی» و «نسبی» باشد.^۶ وی معنی اساسی یک

۱. ایزوتسو، توشیهیکو، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام، تهران، شرکت سهامی انتشار، پنجم، ۱۳۸۱ ش

۲. ایزوتسو، توشیهیکو، مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، فرزانه روز، اول، ۱۳۷۸ ش

۳. ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ص ۲-۴

۴. رک: ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ص ۴

۵. همان، صص ۴-۵

۶. همان، صص ۱۳ و ۱۵